

UNGVÁRI ZRÍNYI IMRE

AZ ÁLTALUNK GENERÁLT/TEREMTETT IDEGEN

...senki sem képviseli „magának az észnek” az álláspontját, még a megalapozásra és következetességre érzékeny filozófiai gondolkodás sem, mert az emberi észbe valamennyi gondolkodásmód beletartozik...

■ Az idők során rengeteg energiát fordítottak arra, hogy azonos és más szembenállására a létezők természetes változatossága, a kultúrák sokfélesége vagy az egymástól eltérő tudás- és gondolkodásmódok alapján keressenek magyarázatot, mígnem rájöttek, hogy csak a három kombinációja lehet célravezető. Ha meg akarjuk érteni azt a folyamatot, hogy hogyan teremtődik/generálódik saját gondolkodásunkban és gondolkodási szokásainkban a saját és az idegen szembeállítása, azért, hogy e folyamatokat tudatosítva fogékonnyak lehessünk másfajta gondolkodások és egzisztenciák sajátyszerűségére, figyelembe kell vennünk gondolkodási helyzeteink és folyamataink komplexitását. Olyan jelenségekre gondolkunk, amelyek a kognitív tudományon belül a fenomenológia és a neurobiológia összekapcsolása folytán kidolgozott „megtettesült elme” (*embodied mind*) szemlélet folytán kerültek előtérbe, vagyis hogy az elmeműködés minden fajtája, így a gondolkodás is elválaszthatatlan az érzésektől és érzelmektől (Antonio Damasio), illetve magától a testtől, a testi rendszertől mint előzetes sémától. Eszerint a gondolkodás tágabb értelemben nem pusztán elemi absztrakt fogalmak, illetve „eszünk” használata, hanem a szenzomotoros rendszert, az érzelmeket és egymásra reflektáló, illetve társas-együttműködő készségeinket is igénybe vevő folyamat.

Az írás a Játéktér című színházi folyóirat és az Othernessproject közös, a Másság-Dialógusok című programsorozata keretében ez év június 19-én megrendezett Jövő idő interdiszciplináris workshop tapasztalatainak figyelembevételével fogalmazódott meg. A workshop előkészítői és vezetői: Albert Mária, Dunkler Réka, Szilágyi-Palkó Csaba, Ungvári Zrínyi Ildikó, Ungvári Zrínyi Imre és Varga Anikó voltak.

Korábban elsősorban husserli kezdeményezésre a fenomenológia azt vizsgálta, hogy a gondolkodás hogyan foglalja magába az alapvető gondolati struktúrákon kívül a saját szubjektív élményeket (mint pl. az észlelés, emlékezés, tetszés), s ezekből miként jönnek létre a belátás és az értelem különböző típusai, illetve azok variációi. A bizonyosság statikus feltételeinek kidolgozása mellett azonban e fenomenológiai megközelítés számára egyre inkább világossá vált, hogy minden egyedi tapasztalatot tapasztalások folyamatának és magyarázatok láncolatának egy mozzanataként kell felfogni, s ennél fogva szükséges figyelembe venni mind a tapasztalatok további meghatározásának szubjektív képességét, mind pedig a potenciálisan a tapasztalat hatókörébe vonható összefüggéseket, beleérve az idegentapasztalatot, azaz mások tapasztalatainak testalkatuk és a működő énről való saját tapasztalatunk alapján való analogikus újraalkotását.

Az interszubjektivitás problémájának az életvilág összefüggésében való újragondolásával a husserli fenomenológia más szubjektumok, idegen világok és a közös értelmi világ lehetőségének irányába tágította ki a gondolkodás és kifejezés problematikájának eredetileg a szubjektum kategoriális szemlélethez kapcsolt gondolatát. Itt már nem csupán az a tét, hogy a gondolkodás eredményét egyértelműen kifejezve egyszerre mind bebiztosítsák a megkérdőjelezés lehetséges szempontjaival szemben, hanem az is, hogy tudatosítsák, hogy a világ észlelésének állandó folyamatába belejátszanak a más emberekkel fennálló kapcsolataink, sőt mindig megtalálható benne „egyfajta kölcsönös helyesbítésre épülő érvényességváltás is” (Husserl). E gondolattal megnyílik az út az értelmezés kommunikatív elméletei irányába. A későbbi (társadalomfenomenológiai – A. Schütz –, illetve hermeneutikai – H.-G. Gadamer) fordulatok során megerősítést nyer az a feltevés, hogy gondolkodás közben különböző szerepekben jelenünk meg, és eltérő perspektívákat képviselve „állítjuk előtérbe” (saját tapasztalásmódunk és) a gondolat releváns aspektusait. Eközben a dolog releváns aspektusairól egyezkedve folyamatosan megalkotjuk és újraalkotjuk önmagunk megértésének, illetve önmagunk másokkal való megértetésének (a tárgyban való egyetértésére jutásának) a feltételeit. A fenomenológiai és hermeneutikai gondolatmenetek konklúziói hasonlóak abban, hogy tapasztalataink értelemtulajdonítása nem csupán egyes élményekre, tárgyaira és a önmagunkra vonatkozik, hanem értelmük szerint más hasonló tapasztalatok „tárgyaira” és „tárgyösszefüggéseire”, azaz a világra is, és (objektív) jelentésük csakis hasonló és eltérő (szubjektív) értelemtulajdonításokkal összevetve közelíthető meg. Lényegében ilyen tapasztalati módozatokkal szembesülünk minden emberi történet értelmezésében, legyenek azok akár közvetlenül átél életeseemények, akár elbeszél vagy leírt történetek, akár színpadi vagy filmes reprezentációk.

Mihelyt a fentiek értelmében számbavesszük, hogy milyen alakzatokban éljük meg és értelmezzük újabb és újabb szerepekben felmerülő gondolkodó-problematizáló-cselekvő egzisztenciánkat, a realitás és virtualitás egymással folytonosan váltakozó ritmusában, nyilvánvalóvá válik, hogy az nem mindenki számára azonos módon, nem ugyanazokra a releváns aspektusokra összpontosító formában és nem ugyanabban a gondolkodási, kifejezési és érvelési keretben valósul meg. A különbség részben a tárgyból, részben a gondolkodás élményszerű vagy diszciplináris meghatározottságából, részben a gondolkodó gondolkodási stílusából és szokásaiból adódik. Ezeknek az aspektusoknak a felismerhetősége, átlátható „otthonossága”, összefüggéseik megértése és „hasonlóképpen értése” az, ami a jelentések hozzáférhetőségét, emberi és tárgyi viszonylatainkban „a világban” való tájékozódásunk („önmagunk kiismerésének”) képességét, egyszóval a normalitást biztosítja. Az említett támpontoknak a megváltoztatása félreértést, idegenséget és anomalitást eredményezne, egyszóval valami olyasmit, amit egyénilleg (más-más gondolkodási aspektusokkal, értelmezési lehetőségekkel kísérletezve) át kellene hidalni, vagy közös erőfeszítéssel (a tárgyról kialakított gondolkodásmódjainkat

kölcsönösen egymáséhoz közelítve, a másik értelmezési módjának legitimitását fokról-fokra megközelítve) le kellene győzni.

Ha valami újat, példátlant vagy nem szabályszerű tapasztalunk, vagy korábbi „szokásos” gondolkodásmódunkkal egy kérdésben nem boldogulunk, úgy érezzük, hogy magával az ésszerűséggel kerültünk szembe, hogy az „ész falába”, ellenállásába ütközünk. A köznapi nyelvben is van kifejezésünk az ilyen tapasztalatra, azt mondjuk: „megáll az ész”. Amikor azt mondjuk: „megáll az ész”, úgy gondoljuk, hogy számára „áthatolhatatlan adályba ütközött”, olyanba, ami felfoghatatlan, és ezért visszafordulásra kényszeríti. A visszafordulás, amely egyszersmind önmagára való visszafordulást (reflexiót), azaz önvizsgálatot is jelent, a filozófia jellegzetes módszertani előfeltétele. Így tehát, ha valaki úgy érzi, hogy értelmezési kísérlete csődöt mond, „megáll az ész”, az valami rendkívülit jelent, ami kizökkenti a gondolkodást a rutinszerűből, ám ez nemcsak hibás felismerés lehet, hanem olyan „tévedés” is, amely új perspektíva és ezáltal egy helyesebb gondolkodásmód felé fordíthatna, egyszerűen fontos új tapasztalathoz is elvezethet.

Megállni és gondolkodásunk műveleteire, illetve lépéseinek indokolt vagy indokolatlan voltára figyelve „elidőzni valamin” – egyet jelent a gondolkodással. Csak-hogy nem csupán egyfajta gondolkodás létezik. Másként gondolkodunk az alapelvekre és módszertani eljárásokra építő gondolkodás esetén (a filozófiában és a tudományokban, bár a természet- és a kultúratudományok esetében is eltérően), másképpen a saját kiindulópontjait sose firtató életmód-közösségeinkben, az életmódunkból eredő és azt támogató „józan ész” ésszerűségeinek „megvilágításában” és ismét másként a legszemélyesebb érzéseinkkel átítatott vagy azokat egyenesen próbára tevő élethelyzeteinkben, ahol „a szív logosza” a döntő. Ilyenkor az egyes problémahelyzetekben gyakran úgy gondolunk egy a miénktől eltérő felfogás- vagy gondolkodásmódra, mintha abban nem csupán a saját gondolkodásunk kerülne ellentétbe önmagával. Ez nyilván téves benyomás, mert senki sem képviseli „magának az észnek” az álláspontját, még a megalapozásra és következetességre érzékeny filozófiai gondolkodás sem, mert az emberi észbe valamennyi gondolkodásmód beletartozik, azok is, amelyeket egyik vagy másik gondolkodásmód mint önmagával (nézete szerint „az ésszel”) ellentéteset elvet. Magától értetődő módon arról sincs feltétlenül szó, hogy az „ésszerűtlennek” tekintett gondolkodásmód teljesen logikátlan lenne, ugyanis az is megtörténhet, hogy eltérő gondolkodási stílust vagy gondolati szabatoságot impulzív tárgyszerű gondolkodásmódjai találkoztak.

Botcsinálta pedagógusok körében gyakori a diákoknak már zsenge korban humán, illetve reál gondolkodású kategóriákba sorolása. Ezen viszont ők nem szellemi képességeket, hanem többnyire bizonyos (irodalmi vagy matematikai) alaptudás meglétét értik. Az ilyen felületes elhatárolás persze megerősíthet, és alkati tényezőknél tüntethet fel korai preferenciákat, és egyszersmind „felhívást” jelenthet, illetve olcsó kifogást nyújthat az eltérő kategóriába tartozó alapismeretek elsajátításának elmulasztására. Az önbeteljesítő jóslatként működő „elhamarkodott diagnózis” aztán, a túlszakosított oktatási rendszer által is megtámogatva, egy életre eldönti a diák „besorolását”. A korán kategorizáló nézőpont képviselői határozottan hiszik, és a maguk igazának alátámasztását látják abban a közkeletű feltételezésben, hogy „a költő és a tudós másképpen gondolkodik”, amire persze egyaránt lehet igazoló és cáfoló érveket találni, nem utolsósorban olyan alkotóegyeniségek műveiben, akik az ily módon szembeállított képességek mindkét osztályával rendelkeznek. Példaként szokták itt említeni Lewis Carrollt, aki író és matematikus volt, és olykor anekdotikusan Esterházy Péter matematikusi végzettségét is. A kategorikusan eltérőnek tekintett gondol-

kodásmódokat áthidaló gondolkodásértelmezések újabban erős támogatást kaptak a kognitív nyelvészet (George Lakoff és Mark Johnson) részéről, amely a gondolkodás metaforikus jellegét úgy írja le, mint ami »egy bizonyos dolog megértését, tapasztalását egy másik segítségével« közvetíti, s ennek alkalmazását a matematikai fogalmak kialakulásának elemzésében is kimutatja (George Lakoff – Rafael E. Núñez: *Where Mathematics Comes From*. Basic Books, New York, 2000).

Az említett példák ellenére a modern társadalmak munkamegosztásának és specializált képzési szerkezetének következtében Charles Percy Snow szerint a 20. század közepére valóságos kétkultúrájúság alakult ki, amelyet az „irodalmár értelmiség” és a „természettudósok” közötti kölcsönös értetlenség és kölcsönös szimpáthiány jellemez. 1950-ben megjelent könyvében Snow a természettudósok sajátos jövőérzékenysége és a természettudományokban rejlő problémamegoldó potenciál elhanyagolásával vádolja az általa döntő mértékben humán végzettségűnek és „született géprombolónak” tartott politikusokat. A természettudományok utóbbi fél évszázadban bekövetkezett fejlődése és támogatottsága egyáltalán nem látszik alátámasztani Snow említett kijelentését, de az „irodalmár értelmiség” és a „természettudósok” ideologikus szembeállítás, illetve a „természettudomány eredményességének” a társadalomkritikus, de látszólag eredménytelen „irodalmár értelmiséggel” szembeni kijátszása sajnálatos módon azóta is széleskörűen tapasztalható eljárások. Az ily módon kiélezett légkörben az „irodalmár értelmiség” és a „természettudósok” kórosan elzárkozó képviselői ma is a saját szemléletmódjuk és érzékenységük szempontjaira érzéketlennek, mi több veszélyesnek tartják a másik felet, illetve annak tudományértelmezését, és éppen ezért harcos írásokban igyekeznek bizonyítani „igazukat” (lásd Alan Sokal – Jean Bricmont: *Intellektuális imposztorok*. Typotex, Bp., 2008). Az ilyenfajta összecsapások az eltérő (rendszerint a konzervatív és a progresszív) értékrendek között egyébként is zajló „kulturaháború” (*culture war*) önálló frontvonalát képező „tudományháború” eseményeihez tartoznak.

Kérdés, hogy mit tehetünk, illetve tehetünk-e egyáltalán valamit a saját tudomány szemléletükbe, tudományos szaksovinizmusukba bezárkozó tudósok, egyetemi tanárok és a társadalmi médiában aktív képviselők társadalmat megosztó, az alternatív tudásterületeket megbélyegző és az életet szakterületekre daraboló tevékenysége ellen.

Úgy gondoljuk, hogy mindenekelőtt partnereknek lehetne tekinteni egymást, megkeresve az eltérő gondolkodásmódok között a „testet öltött elme” és a kognitív nyelvészet által feltárt, metaforikus gondolati elemekkel megközelíthető közös tapasztalatok lehetőségét. Az egymásra reflektáló, illetve társas-együttműködő készségek és kapcsolatteremtési formák kialakításában olyan gyakorlati problémahelyzetek közös felépítését és megoldását lehetne gyakorolni, amelyben a gondolkodás sokoldalúan kötődik a vizuális és kinetikus érzékeléshez, az érzelmi intelligenciához, illetve a test egész szenzomotoros rendszeréhez. Reflektáltabb elméleti síkon jó lenne kideríteni, hogy az egyes „humán”, illetve „reál” szakterületek képviselői mit gondolnak a saját szakterületük erőnyeiről és korlátairól, illetve milyen kapcsolódási lehetőségeket látnak más területekkel. A saját preferenciával szemben alternatívát jelentő gondolkodásmód szempontjaira való fogékonyság megteremtésében alapvető jelentőségű lehet annak tisztázása, hogy milyen helyzetek azok, amelyeket az egyik, illetve a másik rendszerint biztonságosan meg tud oldani, illetve mi az, ami számukra bizonytalan, és hogyan birkóznak meg a bizonytalannal. Végül megpróbálhatnánk elméletileg problematizálni a humán és a reál gondolkodás jellegzetességeit és a másik gondolkodásmód képviselőivel közösen elemezni a saját gondolkodásmódunkhoz kötődő sztereotípiák forrását.